

ТРАНСПОЗИЦІЯ ЯК ТИП ГРАМАТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ЧАСТИНАМИ МОВИ

У статті аналізуються найпоширеніші підходи, щодо дослідження проблеми переходів частин мови. Описано недоліки та переваги кожного з термінів. Явище транспозиції відокремлено від інших типів граматичної взаємодії у лінгвістиці.

Ключові слова: транспозиція, трансляція, деривація, трансформація, перехідність, конверсія

Ковбаско Ю. Г. Транспозиция как тип грамматического взаимодействия между частями речи. В статье анализируются самые распространенные подходы к исследованию проблемы переходов частей речи. Описано недостатки и преимущества каждого из терминов. Явление транспозиции отделено от других типов грамматического взаимодействия в лингвистике.

Ключевые слова: транспозиция, трансляция, деривация, трансформация, переходность, конверсия

Kovbasko Yu. H. Transposition as a Type of Grammatical Interaction between Parts of Speech. The article analyses the most widely-distributed approaches to the problem of transition between the parts of speech. The drawbacks and advantages of every term have been analyzed. The phenomenon of transposition has been distinguished from the other types of grammatical interaction in linguistics.

Key words: transposition, translation, derivation, transformation, transitivity, conversion

Мова виступає найважливішим та невід'ємним засобом спілкування між людьми, без якого не можливо існування і самої людини, адже без мови немає мислення, тобто усвідомлення людиною дійсності та свого місця у ній [Реформатский 1996, с. 15].

Зв'язок мови та мислення відзначається Ф. де Соссюром, який формулює «мову як систему знаків, що формує відношення, які наше мислення встановлює між знаками» [де Соссюр 1977, с. 13]. Ф. де Соссюр також наголошує, що мову слід розглядати як з історичної, так і статичної точки зору [де Соссюр 1977, с. 13], що підтверджується подальшими дослідженнями, оскільки «в синхронії створюються передумови для діахронних перетворень, а динаміка діахронних процесів перехідності позначається в синхронії» [Бабайцева 1967, с. 4]. Статичність мови забезпечує її незмінний характер, усталені категорії, сформовані одиниці тощо. Динамічність характеризується змінами, що відбуваються протягом розвитку мови, адже, незважаючи на свою статичність, мовленнєві явища перебувають у постійному русі та переходять одне в одне, що свідчить про постійний розвиток мови. П.А. Лекант відзначає, що «між частинами мови немає та не може бути кордонів: у них є не тільки різні, протилежні, але й спільні ознаки, саме тому існують гібридні та блукаючі слова, які ще не знайшли своєї частини мови або покинули власну категорію під впливом різних мовних факторів» [Лекант 2007, с. 19].

Відповідно, мовленнєві явища постійно перебувають у русі, змінюються, а отже, потребують проведення нових досліджень, що вказує на **актуальність** цієї проблематики. Підвищення інтересу науковців до проблеми переходів у мові та поява значної кількості робіт присвячених цій темі обумовили термінологічну плутанину, а саме використання термінів «**транспозиція**», «**трансляція**», «**деривація**», «**конверсія**», «**трансформація**», «**перехід**» тощо, які, з синтаксичної, семантичної та функціональної точок зору, вимагають чіткого розмежування.

Предметом аналізу є транспозиційні характеристики лексичних одиниць, що є ідентичними по формі та значенню, однак належать до різних частин мови, а саме до прислівників та прийменників, та формують **об'єкт** дослідження, наприклад:

1) *THE BBC still hasn't signed the contract with British Aerospace, Marconi and British Telecom that will seal its place **aboard** a satellite to broadcast TV signals and hi-fi sound direct into British homes from 1986*

1.1) *Two miles offshore they were seen by a French trawler and taken **aboard**, not before Geoff Lyne had time to slit the airbags, sinking the canoe with its tell-tale gear.*

2) *During this time the coolness of the nights drives the temperature **inside** the fruit house down to 40°C.*

2.1) *I wasn't hot **inside** and I could move again.*

3) *The rest managed to walk into the docks **through** an unguarded gate carrying one of the dinghys.*

3.1) *The sentry, faced with the prospect of instant death, ordered the barrier to be opened, and the Chevrolet drove **through**.*

Лексичні одиниці *aboard, inside, through* у прикладах 1, 2, 3 є прийменниками та належать до службових, закритих частин мови [Greenbaum 1996, с. 79]. Ці самі лексичні одиниці у прикладах 1.1, 2.1, 3.1 виступають прислівниками і відносяться до самостійних, відкритих частин мови. Тобто, одна й та ж лексична одиниця може переходити з одного граматичного класу в інший, що графічно буде відображатися наступним чином:

I) Prep + NPC = PrepP

II) Prep + CC → AdvP

III) Prep + NC → AdvP,

де *Prep* – прийменник, *Adv* – прислівник, *NPC* – іменникова фраза-доповнення, *CC* – речення-доповнення, *NC* – імпліцитне-доповнення, *PrepP* – прийменникова фраза, *AdvP* – прислівникова фраза.

Згідно з традиційною граматикою використання прийменника та іменникової фрази-доповнення, *див. модель I*, утворює прийменникову фразу, тоді як поєднання прийменника з імпліцитним доповненням чи не іменниковою фразою-доповненням, *див. моделі II, III*, перетворює прийменник на прислівник, тобто відбувається перехід лексичної одиниці з однієї частини мови до іншої. Водночас, на нашу думку, у таких випадках має місце не перехід слова з одного граматичного класу в інший, перехід слова з граматичного класу прийменника до класу прислівника, а використання прийменника у функції прислівника, тож спостерігається виключно перехід функції лексичної одиниці, однак не самої одиниці.

Відповідно, **метою** дослідження є висвітлення явища переходу значень та функцій мовних одиниць між категоріями та встановлення чіткого термінологічного апарату, необхідного для опису цього процесу.

Явище транспозиції у лінгвістиці розглядається як «використання однієї мовної форми у функції іншої форми – її протичлена в парадигматичному ряді. У широкому розумінні, транспозиція – це перенос будь-якої мовної форми ..., у більш вузькому розумінні транспозиція, чи функціональна транспозиція, – це перехід слова (чи основи слова) з однієї частини мови в іншу чи його використання у функції іншої частини мови» [Гак 2000, с. 519].

Ш. Баллі розглядає явище транспозиції у сфері морфологічного синтаксису, вказуючи на «суфіксальній словотвір як найбільш відому форму транспозиції» [Баллі 1955, с.133], та зауважує, що «мовний знак, повністю зберігаючи своє семантичне значення, може змінити граматичне значення взявши на себе функцію якої-небудь лексичної категорії, до якої воно не належить» [Баллі 1995, с. 130]. Таким чином, транспозиція розуміється як тип граматичних відносин, що поєднує у собі ряд інших понять, наприклад деривації, актуалізації, характеристичності тощо [Баллі 1995, с. 135], і, відповідно, відбувається певне ототожнення деривації тощо та транспозиції.

Схожі погляди поділяє О.С. Кубрякова, ототожнюючи явище транспозиції з процесами словотвору та деривації, що розуміються як синонімічні [Кубрякова 1974, с. 65]. Транспозиція, на її думку, характеризується переносом слів з однієї категорії в іншу шляхом зміни морфологічних показників [Кубрякова 1974, с. 72] та буває двох типів – морфологічною, результатом якої є повна зміна морфологічного оточення вихідної основи і яку, зважаючи на її словотворчий характер, О.С. Кубрякова називає конверсією, та синтаксичною, при якій відбувається зміна синтаксичних функцій вихідної одиниці без цілковитої зміни її морфологічного оточення, прикладами чого слугують явища субстантивзації, ад'єктивності тощо [Кубрякова 1974, с. 75].

Таким чином, транспозиція виступає одним із способів деривації, а її розуміння звужується до опису морфологічної транспозиції. На нашу думку, це не є цілком вірним, адже у мові існує велика кількість одиниць, які маючи однакову морфологічну форму,

перебувають у різних граматичних категоріях. Аналіз таких одиниць з точки зору морфологічної транспозиції виключно дозволяє віднести дериват до тієї чи іншої категорії мови, однак жодним чином не дає змогу описати його основу, визначити його приналежність до мовної категорії, а також проаналізувати слова, що не змінюють власну форму, тобто використання морфологічної транспозиції є зазвичай безрезультатним при аналізі службових частин мови та їх переходів.

Протилежним є визначення транспозиції В. В. Шигуровим як «переходу слова із однієї частини мови в іншу без зміни звукового чи графічного складу», що, на думку лінгвіста, призводить до утворення функціональних омонімів та гібридних слів [Шигуров 1988, с. 7]. В. В. Шигуров цілком відкидає існування морфологічного типу транспозиції (див. Ш. Баллі, О.С. Кубрякова), вказуючи на те, що транспозиція має місце виключно тоді, коли слово, зберігаючи власну форму, переходить з однієї мовної категорії в іншу. Таке розуміння наголошує на незмінності форми слова при переході, що дозволяє включити у процес трансформації не тільки самостійні, але й службові частини мови. Водночас, до уваги не береться власне функціональна семантика лексичної одиниці, тобто відкидається можливість використання слова у функції іншої частини мови, що також має місце при залученні службових частин до процесу транспозиції.

Одним із перших термінів, що виник поряд з транспозицією був термін «**трансляції**» запроваджений Л. Теньєром. Трансляція, на думку лінгвіста, полягає у переводі слів з однієї категорії в іншу, і, зазвичай, характеризується наявністю морфологічного маркера (транслятива) [Теньєр 1988, с. 392] чи, рідше, нульового маркера [Теньєр 1988, с. 395]. Л. Теньєр вважає, що, існування морфологічного маркера трансляції (транслятива) обмежує процес трансляції, звужуючи його до «чотирьох основних класів слів, які утворюють базовий чотирикутник, що знаходиться в основі всього структурного синтаксису, а саме: іменник, прикметник, прислівник, дієслово» [Теньєр 1988, с. 381].

Водночас, за допомогою нульового маркера процес трансляції може розповсюджуватися на слова, що належать до будь-якої частини мови [Теньєр 1988, с. 395], а сам процес характерний для мов, яким не притаманна розгалужена система відмінків, зокрема англійська, французька тощо, «оскільки у мовах, із наявною системою відмінків не буває трансляції без маркера» [Теньєр 1988, с. 396]. Тож, не зважаючи на висунуте обмеження, щодо частин мов, між якими має місце процес трансляції лінгвіст вказує на необхідність дослідження тих типів трансляцій, що не мають морфологічного маркера, оскільки наявність нульового маркера дозволяє розглядати переходи, що мають місце як між самостійними та службовими частинами мови, так і всередині службових частин мови.

Для позначення явищ переходу одних частин мови в інші використовується термін «**деривація**», процес якої є близьким до поняття морфологічної транспозиції, адже розуміється як «утворення номінанта, мотивованого по формі та змісту іншим номінантом» [Конечкая 1991, с. 167], «у результаті чого одні мовні одиниці перетворюються на інші, відмінні від початкових по змісту та властивостям» [Бахтеров 1991, с. 12].

Е. Курилович описуючи процес переходу частин мови розуміє деривацію як «факт утворення одних слів від інших з метою передачі синтаксичних функцій, що відрізняються від синтаксичних функцій вихідних слів, а також як факт, що одне і теж слово може виступати у різних вторинних синтаксичних значеннях, перебуваючи у визначеному синтаксичному оточенні» [Курилович 1962, с. 61]. Лінгвіст вказує на існування двох типів деривації: синтаксичної, коли форма, що утворилась, має той самий лексичний зміст, що і вихідна форма, однак має іншу синтаксичну функцію, та лексичної, коли первинна синтаксична функція ідентична як для основи, так і для похідного слова, не акцентуючи увагу на морфологічному аспекті, зміні форми лексичної одиниці [Курилович 1962, с. 63].

Отже, у межах деривації аналізується не стільки перехід слова чи його функції з однієї частини мови в іншу, а процес утворення нових лексичних одиниць чи їх функцій, шляхом зміни початкових властивостей слова.

В.М. Мігірін вводить термін **трансформації** «як складного процесу зміни ознак слова, що призводить до переміщення слова з однієї частини мови в іншу чи до переміщення слова з одного морфологічного розряду в інший у межах однієї частини мови» [Мігірін 1971, с. 133]. Важливим є зауваження лінгвіста, щодо прояву трансформації у зміні лексичного значення та змінах синтаксичної дистрибуції. Адже, якщо у більшості випадків перехідних процесів фокус дослідження зосереджується на морфологічних характеристиках слова, зміні лексичного значення та, відповідно, функції одиниці, то синтаксичне оточення одиниці залишається поза увагою. Водночас, фактор синтаксичного оточення є провідним, зокрема, при прислівниково-прийменниковій трансформації.

В. М. Мігірін пропонує розглядати еміграційну та імміграційну трансформації, де перша розуміється як здатність будь-якої частини мови до трансформації, а друга – здатність частин мови до трансформації за рахунок інших частин мови [Мігірін 1971, с. 135]. Тобто, розмежовується процес утворення нових слів шляхом морфологічного словотвору, деривації (еміграційна трансформація) та процес переходу слів з однієї частини мови в іншу (імміграційна трансформація). Здатність службових слів до переходу в інші частини мови лінгвіст відкидає.

В. В. Бабайцева вводить поняття «**перехідності**» як явища, що з'єднує мовні факти в цілісну систему, відображає взаємозв'язок і взаємодію між ними та обумовлює можливість трансформації [Бабайцева 1969, с. 7]. Увага фокусується на історичному аспекті перехідних явищ, що дає змогу пояснити остаточне закріплення тих чи інших слів у конкретній частині мови або ж у конкретній функції. Перехідні явища, які представляють собою трансформацію синтаксичних моделей та лексико-граматичних класів слів, пов'язані зі збагаченням та удосконаленням граматичної побудови, мають еволюційний характер та відбуваються протягом історичного розвитку мови [Бабайцева 1967, с. 6]. На противагу цим процесам, був запропонований термін «**контамінація**» як поєднання, синтез ознак різних одиниць класифікації в одному мовному факті на синхронному рівні [Бабайцева 1967, с. 7].

Л. Д. Чеснокова виокремлює групову перехідність – тривалий шлях розвитку, взаємодії частин мови, у результаті якого утворюється нова частина мови чи новий клас слів, та індивідуальну перехідність, що стосується окремих слів та призводить до поповнення існуючих частин мови чи класів слів, однак нові частини мови не утворюються [Чеснокова 1998, с. 6].

При аналізі процесів перетворення одних мовних одиниць в інші також використовується термін **конверсія**, що, є «типом словотвору, при якому засобом словотвору слугує тільки зміна парадигма слова» [Смирницький 1998, с. 71].

Схожу думку висловлює І. О. Мельчук вказуючи на існування конверсійних пар, члени яких, повинні бути тотожними за формою, проте різними за значення, хоча й спорідненими між собою [Мельчук 1973, с. 15], тоді як Т.С. Тихомирова розглядає конверсію як морфологічний спосіб словотвору, при якій змінюється вся система флексій слова [Тихомирова 1973, с. 78-87].

Ю. І. Леденев вважає явище конверсії «способом перетворення однієї частини мови в іншу, що не супроводжується будь-якими зовнішніми змінами слова, його фонематичного складу і основної морфологічної структури» [Леденев 1969, с. 18], виділяючи, водночас, ситуаційну конверсію, «як використання слова однієї частини мови в ролі іншої частини мови залежно від мовленнєвого контексту» [Леденев 1969, с. 34]. Саме виокремлення ситуаційної конверсії виводить явище конверсії за межі морфології та словотвору і дозволяє розглядати його у рамках синтаксису й семантики слова та речення.

Аналізуючи приклади 1, 2, 3, нам видається логічним говорити саме про явище функціональної транспозиції, адже спостерігається не перехід слів з однієї частини мови у іншу, а виключно використання слів, що належать до однієї частини мови, у нашому випадку, до прийменників, у функції іншої частини мови, а саме прислівників. На це вказує семантичне значення досліджуваних одиниць, їх морфологічна характеристика, структурна

форма, що залишаються незмінними в обох випадках, видозмінюються тільки синтаксичні характеристики одиниці, а саме її синтаксичне оточення.

Відсутність морфологічного маркера чи транслятива свідчить про неможливість опису досліджуваного явища у межах традиційного розуміння трансляції, хоча за умови визнання існування нульового маркера, це стає можливим.

Явища деривації, трансформації та конверсії вимагають наявності морфологічних змін у структурі слова, які відсутні в досліджуваних прикладах, та зміни лексичних значень одиниць.

У межах перехідності аналіз наведених прикладів можливий за умови проведення діахронного дослідження вказаних одиниць, тобто вивчення процесу їх становлення та формування, проте не є доцільним при синхронному аналізі.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що основною характеристикою, яка розмежує поняття транспозиції від інших типів граматичної взаємодії у лінгвістиці виступає протиставлення морфології та синтаксису, що дозволяє досліджувати лексичні одиниці, які є ідентичними за морфологічними, структурними та семантичними ознаками, однак завдяки синтаксичним характеристикам можуть функціонувати у межах інших граматичних класів мови.

Література

- Бабайцева В. В.* Переходные конструкции в синтаксисе : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / В. В. Бабайцева. – Ленинград, 1969. – 36 с.
- Бабайцева В. В.* Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений : [монография] / Вера Васильевна Бабайцева. – Воронеж: Центрально-Черноземное Книжное Издательство, 1967. – 391 с.
- Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли; [пер. с франц. Е. В. и Т. В. Вентцель]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1955. – 416 с
- Бахтеров В. Е.* К вопросу о базисном понятии деривации / В. Е. Бахтеров // Принцип деривации в истории языкознания и современной лингвистике: Тезисы докладов. – Пермь, Ин-т языкозн. АН СССР; Пермский ун-т., 1991. – С. 12-15
- Гак В. Г.* Транспозиция / В. Г. Гак // Языкознание : большой энциклопедический словарь [гл. ред. В. Н. Ярцева]. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2000. – С. 519.
- Дрожжащих Н.В.* Взаимодействие языковых категорий / Н.В. Дрожжащих. – Электронный ресурс. Режим доступа. – <http://www.tsu.tmn.ru/frgf/journal/htm>. Language and Literature. 1999. № 5.
- Конецкая В. П.* Уровни деривации и семантические типы дериватов как характерологическая черта языка / В. П. Конецкая // Принцип деривации в истории языкознания и современной лингвистике: Тезисы докладов. – Пермь, Ин-т языкозн. АН СССР; Пермский ун-т, 1991. – С. 166-170
- Кубрякова Е. С.* Деривация, транспозиция, конверсия / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – М., 1974. – № 5. – С. 64-77.
- Курилович Е.* Деривация лексическая и деривация синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 57-70.
- Леденев Ю. И.* О конверсионной омонимии неполнозначных слов / Ю. И. Леденев // Русский язык. Материалы и исследования. – Ставрополь, 1969. – Вып. 2. – С.16 - 40.
- Лекант П. А.* Грамматические категории слова и предложения / П. А. Лекант. – М.: МГОУ, 2007. – 179 с.
- Мельчук И. А.* Конверсия как морфологическое средство / И. А. Мельчук // Серия литературы и языка. – М.: Известия АН СССР, 1973. – Вып. 1. – Т. XXXII. – С. 15-28.
- Мигирин В. Н.* Очерки по теории процессов переходности в русском языке / В. Н. Мигирин. – Бельцы, 1971. – 199 с.
- Резунова М. В.* К проблеме частеречной классификации слов в языках / М. В. Резунова // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – С-П., 2005. – №11. – С. 59-64.
- Реформатский А. А.* Введение в языковедение / А. А. Реформатский. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
- Сирота Е. В.* Трансформационные процессы как основа формирования служебных слов / Е. В. Сирота // Тексты докладов конференции «Русский язык в странах СНГ». – С.-П.: СПбГУ, 2007. – С. 92-103.
- Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 260 с.
- Соссюр Ф. де* Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; [пер. с франц. А.А. Холодович]. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
- Теньер Л.* Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер; [пер. с франц. И.М. Богуславского, Л.И. Лухт, Б.П. Нарумова, С.Л. Сахно]. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
- Тихомирова Т. С.* К вопросу о переходности частей речи / Т. С. Тихомирова // НДВШ. Филологические науки. – 1973. – №5. – С. 78-87.
- Чеснокова Л. Д.* Транспозиция в сфере имен числительных / Л. Д. Чеснокова. – Языковые единицы. Семантика. Грамматика. Функции. – Ростов н/Д., 1998. – 172 с.
- Шигуров В. В.* Переходные явления в области частей речи в синхронном освещении: учебн. пособие / В. В. Шигуров. – Саранск: Изд-во Саратовского ун-та. Саранский филиал, 1988. – 88с.
- Шигуров В. В.* Разновидности функциональной транспозиции словоформ в системе частей речи русского языка / В. В. Шигуров // Филологические науки. – М., 2001. – №6. – С. 59-65.
- Greenbaum S.* The Oxford English Grammar / S. Greenbaum. – Oxford: OUP, 1996. – 652 p.